

א. מ. הברמן

מסכת סופרים וספרות

תולדות סופרים וחוקרים, דברי
ביקורת, מאמרים ורשימות

הוצאת ראובן מס, ירושלים תשל"ז

שיחות עם ש"י עגנון

א

בצוויקאו

אחרי טיפול ממושך וחיפוש אחרי אותיות נאות ומדפוס מתאים, החליט מר ש"ז שוקן למסור את כתבי ש"י עגנון להדפסה בבית דפוס דרוגולין בלייפציג וביקש מעגנון לבוא ולהשגיח על ההדפסה; עגנון בא ללייפציג ושאל אותי דרך הטלפון מתי מוכן מר שוקן לקבל אותו בלשכתו בצוויקאו. שוקן קבע את היום והודעתי על כך לעגנון.

ביום ה' באדר תר"ץ—1930 אחרי הצהריים הגיע עגנון לתחנת הרכבת בצוויקאו וקיבלתי שם את פניו. הלכנו ברגל למשרדו של שוקן ושוחחנו, והנני מוסר בזה את שיחתנו כפי שרשמתי אותה עוד באותו ערב.

שאלתי אותו על המצב בארץ-ישראל וענה לי: „מה אתה רוצה לשמוע? טובות אין. רק בשורה אחת בפי: חיים שם!“.

בנוגע לסופרי הארץ אמר: „צרות“. רוב הנוער אינו קורא עברית, ויש כאלה שלא קראו אפילו שיר אחד של ביאליק, ומאמרים לא כל שכן. רק בספורט רואה הנוער דבר שראוי לעסוק בו. כמעט שלא כדאי לכתוב לקוראים שם. סופר בעל ערך — המשיך עגנון — כותב לעצמו, כי הוא מוכרח לכתוב, ולא לאחרים, ואם יש גם קורא מוטב. הוא מקנא באלה שעזבו את הספרות ושינו את מצבם. יעקב זנדבנק מתפרנס בדוחק בתל-אביב. ומצבו של ד"ר אברהם ראנד, שבא לצוויקאו, ועוסק במסחר שפיר טפני. הסופר מבש"ן, שהוא בן שבעים, מתפרנס מזה שהוא מעתיק כתבים שונים במכונה. יש עיתונים שאינם רוצים לקבל מאמר שלו. והוא חי בדוחק. יש לצערי סופרים המתים ממש מרעב. אדם אדם וגורלו. זה סופר וזה סוחר, ואין ברירה. אוי לי מן הסופרים ואוי לי מן העיתונים. אני חושש לפרסם סיפורי שם מחשש חיקוי. בסוף סיפורי „הנדה“ כתבתי: „תם ולא נשלם“, והנה חיקו כמה סופרים את הסיום הזה עד שכבר יש ספרות שלימה בסיום: „תם ולא נשלם“.

ואם כי אני נזהר בפירסום סיפורי בעיתונים, באים לפעמים סופרים ותיקים, חברים וידידים ומבקשים סיפור לעיתוניהם, ואני מוכרח לתת נגד רצוני. באופן זה נדפסו כמה מסיפורי ב, "מאזנים", ב, "ההד" וכדומה.

אגב אורחא אמר: אני נוח לבריות לא משום שטבעי כך, אלא שאני מתגבר על יצרי משום ידיעתי שחיייו של אדם קצרים והרבה צרות עוברות עליו, ולמה גם לי למרר את חייו.

עגנון כתב בימי נעוריו הרבה סיפורים ושירים בידיש ב, "וועקער" הבוטשטשי ובעיתונים אחרים שיצאו לאור בגליציה ומתם כתב בפסיכודונימים שונים, כי התבייש לפרקים לחתום בשמו המפורש בדברים שכתב בידיש. ואחרי מלחמת העולם הראשונה לא כתב עוד בידיש.

אמרתי לו: כי הברושה לכתוב בלשון העם, בידיש, אינה נוראה וכעת כדאי לתרגם את סיפוריו העבריים לידיש, שכן עניינם העם ותרבותו ובשביל העם הם. על זה ענה: הצדק אתך, אלא שאין לי פנאי. גם שלום אש הפציר בי שאתרגם את סיפורי. אם אתה רוצה — הוסיף — כתוב בעניין זה בעיתונים...

עגנון הוא בעל זכרון נפלא והוא אומר, כי זכרונו היה יותר גדול, אלא שהשריפה בהומבורג, שבה נשרפו כל ספריו לרבות כתביו החלישה את כוח זכרונו.

כשאמרתי לו, כי בקריאת סיפורו, "הכנסת כלה" יכול אדם כמעט לצאת ידי חובת תלמוד תורה, נהנה מאד.

הגענו למשרדו של שוקן וביקשתי ממנו כי ירשום לי באחד מסיפוריו דברים לזכרון. ענה לי: עוד נתראה ונדבר הרבה ואז אעשה זאת. אחרנו קצת, וקודם שנכנס לחדרו של שוקן אמרתי לו: כי פעם שמעתי מפי חסיד, מדוע נוהגים החסידים לאתר את תפילתם. וכך אמר אותו חסיד: לאיחור זמן התפילה יש שלושה טעמים:

(א) טעם בעל-בתי: בבוקר ה, "ש(א)טן", היינו הצל (חידוד כאן ומובנו: השטן), עודנו גדול ובמשך הזמן הוא הולך ומתקטן.

(ב) טעם למדני: תלמידי חכמים כל זמן שמזקינים דעתם מתיישבת עליהם, ובכן כדאי לחכות.

(ג) טעם חסידי: הרבי הוא בבחינת „מאסף לכל המחנות“, ועל כן תפילתו במאוחר, בשעה שהאחרים כבר התפללו, והחסידיים דרכם להתפלל בשעה שהרבי מתפלל.

עגנון נהנה מאד ואמר: כדאי היה לאחר, כי דבר זה לא שמעתי עדיין.

*

בי"ז באדר בא עגנון שוב לצוויקאו וישבנו שתי שעות באחד מבתי-הקפה בעיר.

סיפרתי לו, כי ראובן פאהן הדפיס ב„העולם“ גליון י' מד' באדר ש"ז מאמר בשם „על יד הכותל המערבי“ ובו הוא מספר על פגישתו עם עגנון בערב שבת בשעת קבלת שבת על יד הכותל ועל דבר שיחתם עם „נכד הצדיק מאפטא“. כמו כן הזכיר שם, כי לראשונה נפגש עם עגנון בשנת תרס"ז כשעדיין נקרא בשם טשאטשקיים.

עגנון חיך ואמר: עניין סיפורי זכרונות הוא מין מחלה אצל סופרי ישראל. לפני כמה שנים ביקר ראובן בריינין בארץ-ישראל. בא לביתי. שאלני כמה דברים והשיבותי לו. מה עשה בריינין? הוא הדפיס מאמר בידיש בשם: „מיט עגנונען אין די גאסען פון ירושלים“ (ברחובות ירושלים בלוויית עגנון), והמאמר הזה תורגם לכמה שפות; ואני לא טיילתי עם בריינין ברחובות ירושלים.

הבאתי אתי את מאמרו של פאהן והראיתי לו. הוא העיף עיניו בו ולא קרא אותו, ואגב אורחא אמר: כי לעולם אינו קורא מאמרים המדברים עליו; הוא מעיף עיניו בהם ותו לא. לאחר שהחזיר לי את המאמר התאנח ואמר: אותו נכד שפאהן מספר עליו מת ממש מרעב... צרות!

בשיחה הזכיר את ביאליק ואמר: ביאליק הוא תלמיד חכם גדול, משורר גדול ואדם חשוב, פשוט אדם גדול. אלא שיצרו גדול גם כן, ונתקיים בו מאמר חז"ל „כל הגדול מחברו יצרו גדול ממנו“, ואפשר — הוסיף עגנון בחיוך — שיצרו גדול ממנו עצמו... ביאליק מוציא ספרים לאור ואינו משלם שכר סופרים, ואם הוא משלם פעם, הרי זה רק בתור נדבה, ועומדים הסופרים לפניו כעני בפתח.

לוא הייתי צעיר הייתי הולך בדרך אחרת, ובלבד שלא להיות תלוי

במי שהוא. אוי לו לסופר התלוי בדעת המו"ל ובטובתו! מקנא אני באלה שאינם עושים את הספרות קרדום לתפור בו. זכורני שישבתי עם פרישמן ע"ה בשנה האחרונה לימי חייו בבית קפה ושוחחנו על הספרות וסופריה, וכמה צער גרם לי מבטו המעונן והקודר של פרישמן. ישב לפני אדם שבור ורצוצ. זו תורה וזו (כך דייק לומר ולא „זה“) שכרה!

כיוון שהקפה ששתינו בצוויקאו לא הצטיין בטעם טוב, כי בסכסוניה לא יודעים בדרך כלל להכין קפה טוב, העירותי: כדאי לומר לבעל בית הקפה, כי לקפה שלו יש חסרון וגם מעלה. החסרון הוא, כי אין בו קפה והמעלה, כי אין בו ציקוריה... כפי שהתלוצץ פעם ראובן אשר ברוידס. אמר עגנון: אני שמעתי פעם אנקדוטה אחרת של ראובן אשר ברוידס, היא דומה לזו שסיפרת: הוא שתה פעם מי דבש בבית מזיגה. שאל אותו בעל הבית מה דעתו על מי הדבש שהגיש לו. ענה ברוידס: לוא הביא יוֹן את הדבש ודבורה את המים, או היו מי הדבש משובחים, אלא שלדאבוני הביא יוֹן את המים ודבורה את הדבש...

עגנון התחיל שוב לדבר בעניין ארץ-ישראל: אוי לי אם אומר ואוי לי אם לא אומר. הלא אסור להוציא דיבת הארץ רעה; ולוואי שלא ישאלני האדון שוקן על ארץ-ישראל. אבל רע ומר שם. חסר „בעל הבית“ בארץ-ישראל, בדומה למר גיאורג מנסה¹ בבתי מסחרו של האדון שוקן. אמת בעל הבית בארץ-ישראל הוא הקדוש ברוך הוא, אלא שצריכים „בעל הבית“ העושה מכוחו. מצד אחד נבנית הארץ על ידי אידיאליסטים ומצד שני על ידי פקידים שאינם ראויים לשמם. ארץ-ישראל לא יצאה עדיין מגדר נסיון. האמת ניתנה להיאמר, כי הוטב מעט משהיה, אבל עוד די רע. בארצנו דרכי החיים משונות. שם לא ישב אדם עם חברו כמונו, לשם שיחת חברים, שם כל אחד בהול ומבהל לממון, ויחשוב תמיד: אם אעשה מעשה זה, מה היא טובת ההנאה שתצא לי מכך. ועוד: הבטלנות הגלותית המנוולת עדיין לא נרפאה בארץ-ישראל. רואה אני את האדון שוקן ואת פקידיו וגם את המדפיס שיטק² והנה הם מתרכזים במעשיהם ומשתדלים לעשות את מלאכתם בלי רמייה. ריכוז זה חסר לנו. היהודים שלנו חושבים ורוצים לעשות הכל, ואפילו מעט אינם עושים. נראה שהבטלנות היא עניין של אופי, ושלא יש בה גם יופי מסויים.

1. מי שהיה מנהל בתי המסחר של שוקן בגרמניה.
2. מי שהיה מנהל בית הדפוס המסחרי של עסקי שוקן.

ראה נא מה שעשיתי מהבטלן ר' יודיל חסיד בסיפורי הגדול, "הכנסת כלה".
הרי עשיתי ממנו אדם מן הישוב שיש בו חן וגם מעשיות מסויימת לפי דרכו.
מה היו סופרינו האחרים עושים מטיפוס כזה? מנדלי היה עושה אותו
למגוחך לשם עיוות ועקיצה, ושלום-עליכם היה משתמש בו לשם
צחוק תמים. אני המתקתי את המרירות שבבטלנותו של ר' יודיל ויישבתי
את המגוחך עד שהבטלן נעשה אדם שלם. אבל טוב היה יותר לוא לא
היינו בטלנים.

הצעתי לעגנון שילון בצוויקאו, ועל כך אמר: מעשה בסוקראטס,
שאדם שאל אותו, מה יעשה אדם ויהיה מאושר? ענה סוקראטס: צריך
אדם לשמוע תמיד בקולו הראשון של לבו. לדאבוני — הוסיף עגנון ואמר —
אינני שומע תמיד בקול לבי ואני מתחרט כמעט תמיד על כך. היום
אומר לי לבי שאסע עוד היום מכאן, ורוצה אני לשמוע בקולו.

שאלתי את עגנון על הפסיכודונימים שהשתמש בהם בכתבו יידיש.
ענה: "מזל טוב", "גוט יום טוב", ועוד כאלה שאינו זוכר.

לבסוף שאלני, אם אני יודע לנקד שירים. אמרתי לו: מי יכול להתפאר
כי הוא בקי בכל סודות הניקוד העברי? אבל בדרך כלל אני יכול לומר
כי אני יודע לנקד שירים. אמר: אם תרשה לי אתנהג אתך כמו שאני
מתנהג עם כל איש שאני שואל אותו בעניין ניקוד. אכתוב לך כמה מלים
ואתה תנקד אותם בפני. הסכמתי. כתב את המלים: "יחזקאל ודניאל
ראשי המשוררים". ניקדתי כפי שהבינותי: יְחִזְקֵאל וְדָנְיָאֵל רְאִשֵׁי הַמְשׁוֹרְרִים.
הסתכל ואמר: יחזקאל לא ניקדת כנראה כהלכה, אלא שאיני זוכר איך
צריכים לנקדו. דניאל מנוקד במקרא: דְּנִיָּאל, והמשוררים ניקדת כהלכה.
והוא הוסיף ואמר: ניקודן של מלים אלה לא ידעתי, ועל הניקוד הנכון
העירני המדקדק הנוך ילון. כשבאתי הביתה בדקתי וראיתי כי
"יחזקאל" בניקודי היה נכון.

לבסוף סיפר לי דברים על הספריה הלאומית והאוניברסיטאית בירושלים.
אמרתי לו: כי מר שוקן שוקל בדעתו אם לא להשאיל את אוסף האינקונבולות
הגדול שבספרייתו לספרייה הירושלמית. ענה: אני לא הייתי עושה זאת.
ולוואי שהאדון שוקן לא ידבר אתי על כך. ואם יספר לי, מובן שאדבר
רק בשבחה של ארץ ישראל ומוסדותיה, שכן כל הנוגע בארץ-ישראל
כאילו נוגע בבבת עינו.

לאחר כמה שנים נתן שוקן את אוסף האינקונבולות שלו מתנה לספרייה הלאומית והאוניברסיטאית בירושלים.

בבית הקפה נהג עגנון כדרך האדוקים בגרמניה. לברכה ראשונה שם ידו על ראשו. ולברכה אחרונה חבש את כובעו, כיוון שכבר עמדנו לצאת. עברו ארבעים וחמש שנים והרבה דברים תוקנו והוטבו והרבה דברים מחכים עדיין לתיקונם.

ב

בלייפציג

בחדשים אדר—סיון תר"ץ ישב עגנון בלייפציג ועסק בהגהת סיפוריו. קריאת ההגהות היתה בדרך זו: הגהה ראשונה ביריעות קרא המגיה היהודי בבית הדפוס ושאר ההגהות קרא עגנון. קריאת ההגהות עייפה אותו מאד, ולכן נתבקשתי לנסוע מפעם לפעם ללייפציג ולסייע לעגנון בעבודתו.

בראשיתו של חודש ניסן שהיתי בלייפציג ונשארתי לשבות שם ביום ז' בניסן ולמחרתו ביום הראשון בשבוע, שעגנון היה קורא אותו: „שבת שניה של גלויות“.

בשבת ז' בניסן הוזמנתי אליו וישבתי אצלו משעה שתים אחרי הצהריים עד עשר בלילה, ולמחרת היום — מעשר בבוקר עד שתים אחרי הצהריים.

הוא ישב בבית אחיו מר אנשיל טשאטשקיס ברחוב קאנט 40 ומראה פניו לא היה טוב. הוא התאונן על עבודת ההגהות בבית הדפוס המתישה את כוחותיו. אינו קורא שום דבר חוץ מגליונות ההגהות, כדי שלא יקלקל את עיניו מרוב קריאה. בבית הדפוס הוא עובד מתשע בבוקר עד עשר בלילה, וביום השישי עד שש לפנות ערב. בשבת הוא נח ושוכב כל היום במיטה, ואחרי השעה שבע הוא בא לבית הדפוס ועובד עד עשר כרגיל.

עגנון לא היה שבע רצון שעליו לגור בבית אחיו כשהוא רואה שהוא מחלל שבת. אמנם הוא מבין, כי אי אפשר לו לאחיו, שהוא סותר-פרוות, לסגור את חנותו בשבת, משום ההתחרות. באתי לגרמניה — אמר — וראיתי ונוכחתי, כי קשה לו ליהודי סוחר לשמור שבת כראוי אם הוא רוצה להתפרנס בכבוד. בארץ-ישראל לא הייתי סובלן, והדבר גרם לי אי-נעימויות.

הזמנתי פעם לביתו של משורר — לא אזכיר את שמו, ואם אתה מנחש, ניחא — והנה הוא מוציא סיגריטה ומעשן. התחלתי לצעוק: מה אתה עושה? חייך המשורר קצת, ואמר: אתה צודק בתגובתך, אבל הנח לי למצוץ עוד מציצה אחת („נאך איין צי“)... גם אשתו של המשורר גערה בו ואמרה: איך אינך מתבייש לעשן בשבת בפניו של עגנון. הוא הפסיק לעשן ואמר: לא לחילול שבת התכוונתי אלא להנאת שבת. כאן בגולה אני כבר רגיל בדברים כאלה, ולא אהיה עוד „שוטר של הקב“ה“. כעת אני מרחם על ילדי, שאינם משחקים בשבת עם חבריהם מחשש של חילול שבת.

שאלתי אותו: באיזו לשון הוא משתמש בשיחתו עם בני ביתו? עם ילדי — אמר — אנו מדברים עברית, ועם אשתי על פי רוב בגרמנית. לוא גרנו בגרמניה קרוב לוודאי שהיינו מדברים עברית... אשתי — הוסיף ואמר — היא בת טובים וחשובים: אביה, גיאורג מארכס בקניגסברג, החזיק מלמד שלמד עמו עד סוף ימיו גמרא בכל יום. הוא היה נדיב גדול בימי גדולתו, היינו עד סוף ימי המלחמה, שבה הפסיד את כספו. כאשר הזכיר את גיסו, משה מארכס, סיפרתי לו: כי פעם בא משה מארכס ברכבת מפלאואן לצוויקאו בשבת וגם עישן. תמה עגנון ואמר: לפני כמה שנים היה מארכס עשיר גדול ושום איש לא העלה בדעתו, כי הוא יצטרך פעם למכור את ספרייתו לאונסו. פעם אחת נסעתי אליו בשבת בחשמלית, וכששמע זאת נזף בי על שנסעתי אליו בשבת. כן, אז היה הוא שומר שבת ואני מחללה. הזמנים נשתנו! אמרתי לו: גם ד"ר מארכס סיפר לי, כי כשגרת בברלין היית חפשי לגמרי במלוא מובן המלה. — אמנם כך היה, ואספר לך איך חל בי השינוי, ועדיין לא סיפרתי לשום אדם, ויהיה לך בבחינת „תורה של שלוש סעודות“.

מילא בימי נעורי מובן כי הייתי דתי והתנהגתי בקדושה. אחרי כן נתחמצתי ולא נזהרתי לא בקלות ולא בחמורות. דומני שגם אז היה בי ניצוץ של דתיות אלא שלא הספיק להאיר ולחמם. כשנסעתי בפעם השניה לארץ ישראל כדי להשתקע בה באתי בערב שבת אחרי הצהריים למצרים, ושם רציתי לשהות יום או יומים. תחילה חשבתי לסעוד קודם חשיכה כדרכי, ואף על פי כן אמרתי בלי שום כוונה מיוחדת לאנשי המלון שהתאכסנתי בו (מלון כשר), כי אסעד את סעודת הערב אחרי התפילה. הלכתי להתפלל בבית הכנסת שהרמב"ם התפלל בו ועברתי לפני התיבה. ואז חל בי השינוי, שכן התפילה היתה מתוקה בפי ומלאה דבקות. כאשר שבתי למלוני קידשתי על הכוס, ניגשתי לכיור ונטלתי את ידי, בירכתי על הנטילה ועל הפת

וכן ברכה אחרונה, דברים שלא עשיתי במשך שנים רבות. מאז אני דתי במלוא מובן המלה. אמרתי בלבי, אם אדם זוכה לעלות לארץ-ישראל עליו להיות שומר מצווה, ועליו להמשיך כדרך אבותיו.

גיסתו הביאה אורז קר לסעודה ועגנון ביקש ממני להשתתף באכילה. אמרתי לו: כי איני רעב. והוא אמר בידיש: „נישט מצער זיין“ (נא לא לצער אותי). הטון שלו וכל תנועותיו היו כשל „רבי“. מובן שלא רציתי לצערו ואכלתי.

לאחר מכן סיפר לי: כי בימי מגוריו בהומבורג היו רגילים להתאסף בביתו מארטין בובר ואחד העם (כשהיה בא לשם לְשֵׁם ריפוי) לשם ויכוח על הדת. חבל — אמר — שהדברים לא הועלו על הנייר. וזאת אומר לך: בובר נצח את אחד העם.

פעם בא ביאליק להומבורג ורצה לשכור לו חדר בבית מלון. אמרתי לו: תגרוס בקהלת „טוב אשר תדור ולא תשלם מְשִׁתְּדוֹר ותשלם“ (חידוד על פי קהלת ה, ד). ביאליק שמע את דברי וגר אצלי. ועוד אמר על ביאליק: הוא נהרג על פחות משווה פרוטה כשהוא צריך לשלם לסופר את שכרו, אבל כשאתה אורחו הרי ביתו כביתך לכל דבר ואין קץ לאדיבותו. ביאליק רצה להוציא את סיפורי ואמר: ברור לי כי אחרי מנדלי צריך אני להוציא את סיפוריך. ובעצם אתה גדול ממנדלי. מנדלי היה משולל ואתה מחייב. אבל אני לא רציתי שביאליק יהיה המו"ל שלי.

*

על הרב רא"י הכהן קוק אמר: כי הוא חד בדרא, אבל אין הדור ראוי לו.

על ר' יוסף היים זוננפלד אמר: כי הוא צדיק וחכם ומלא מעלות טובות וכוכבו נוגה. אלא שהמחלוקת מעבירה אותו על דעתו. וכך אמר עליו ר' א"מ ליפשיץ: יצר הרע הניחו ללמוד ולעשות, ולא הסיתו ולא פגע בו. הוא הסתפק במחלוקת...

בלילה הראיתי לש"י עגנון את סיפורו של נתן גטע בעל העגלה מ„הכנסת כלה“ שתירגמתי לידיש. הוא תיקן בו כמה דברים והרשה לי לפרסמו ב„טאגבלאט“ הלבובי. ושם נדפס.

אחרי כן הלכנו לבית הדפוס ועסקנו בהגהה. וכך נהגנו: אני הגהתי כל גליון שתי פעמים וגם הוא כך. אחרי כן קיבל כל אחד את גליונו של חברו והגיהו שוב. כשמצאתי איזו שגיאה והראיתי לו הודה לי במלוא פיו ואמר (באותה שעה דיברנו גרמנית, כיוון שמנהל בית הדפוס היה באותו זמן בחדר): „איך דאנקע איהנען“, בהדגשה יתירה. הכרתי בפניו כי כל שגיאה גרמה לו כאב ממש. הלשון העברית היתה קדושה בעיניו ולא רצה שתצא פגומה על ידו.

כשנגמרה ההדפסה חזר הסופר ארצה, ולא נתראינו עד שזכיתי גם אני לעלות לארץ-ישראל.